

Dragutin Babić
Institut za migracije i narodnosti
Trg Stjepana Radića 3
Zagreb

Etnonacionalizam, rat i sjećanje: za kakvu kulturu sjećanja?

1. Uvod

Slom socijalističkog poretka i raspad države Jugoslavije otvorio je, pored političkih i gospodarskih pitanja i ona u sferi kolektivne imaginacije, sa temeljnim dilemama: tko smo to mi, što smo bili u prethodnom poretku i što želimo biti u 'novom' vremenu? Otvorena su pitanja o budućnosti ali i ona o prošlosti, kakva je bila prezentirana a što je pritom prešućeno. Globalni procesi, naročito u socijalističkim zemljama, prestanak 'hladnog rata' i nova geopolitička konfiguracija u Europi pa i u svijetu, afirmirali su jednu novu *kulturu sjećanja*. Sve ono što je do tada usvojeno (slučaj Hrvatska, bivša SFRJ), kako u primarnoj tako još više u sekundarnoj socijalizaciji ('bratstvo i jedinstvo', 'samoupravni socijalizam', 'nesvrstanost', 'narodnooslobodilačka borba' i sl.), postalo je balast, teret i stigmatizirano je do krajnosti. Sve je to bio 'mrak', čije spominjanje kao i sjećanje na to vrijeme nije bilo preporučljivo, a često je po aktere bilo i opasno. Naprotiv, takvi socijalni konstrukti bili su predmet teških napada na javnoj sceni a stigmatiziranim 'nosiocima' tih obrazaca donosili su brojne teškoće sa tendencijom, a u nekim slučajevima i zbiljskim isključivanjem iz zajednice. Javljaju se tada neka druga, u prethodnom poretku potisnuta sjećanja. U identitetskoj borbi 'klasna' paradigma i multietničko sjećanje gurnuti su na marginu sociopolitičkih zbivanja a pravo građanstva dobila su ona sjećanja koja su afirmirala naciju i nacionalno i to u etnički što čistijoj varijanti. U procesu retradicionalizacije društva, pored nacionalnih 'junaka' iz najudaljenijih prošlih vremena, reaktiviraju se nosioci poraženih ideologija i režima iz Drugog svjetskog rata, čija ostavština su koncentracioni logori, rasni zakoni i provedeni genocid. U etnonacionalnom imaginariju oni počinju funkcionirati kao borci za 'nacionalnu stvar', često neovisno o programima koje su provodili i (zlo)djelima koje su pritom počinili.

Hrvati i Srbi su pored retradicionalizacije i reaktualizacije povijesnih sjećanja, čija rezultanta je bila stvaranje žrtvoslovnih mitova o pravu na povijesnu posebnost u mučeništvu i stradanju, zaokupljeni i borbom oko suvereniteta i pitanjima države. Legitimni politički procesi i pitanja koja su postavljana, često su bili impregnirani izrazitim nacionalizmom, koji je bio usmjeren na druge narode i isključiv u svojim zahtjevima. Etnonacionalni imaginarij bio je prezasićen poviješću i opterećen dokazivanjem nacionalne pravovjernosti, te pogodan za socijalnu konstrukciju 'pravih', 'čistih' i 'velikih' Hrvata, Srba a šire, na bivšem jugoslavenskom prostoru i nekih drugih naroda. Sjećanje je važan segment identiteta, a vladajuće garniture nametnule su model kolektivnog sjećanja. Nešto je trebalo što prije zaboraviti ili stigmatizirati bez ostatka, dok su neki drugi događaji postali poželjnim temama sjećanja. U mirnodopskom razdoblju a još više u revolucionarnom i ratnom, problem sjećanja pojedinaca i grupa je često u raskoraku pa i sukobu sa institucionaliziranim sjećanjem, ugrađenim u školske udžbenike, vjerske propovijedi, znanstvena i druga javna predavanja i slične oblike onoga što se još naziva *kulturalno sjećanje*. U empirijskom istraživanju u ovom radu se obrađuju sjećanja nacionalnomanjinskih aktera na prijeratni suživot u lokalnim zajednicama, percepcija i usporedba značaja nacionalnog pripadanja prije rata i poslije rata, te međunacionalna koegzistencija i rekonstrukcija primarnih socijalnih veza u poslijeratnom razdoblju. I na kraju, u zaključnim razmatranjima, odgovara se na pitanje značajno za demokratsku i europsku Hrvatsku: *za kakvu kulturu sjećanja?*

2. Identitet i sjećanje

Identitet je posebnost u odnosu na suvremenike i neponovljivost u odnosu na historiju. Ili kako će to precizno definirati *G. Devereux*, „... identitet (je) – apsolutna jedinost pojedinca A: njegova ne-istovjetnost bilo s kojim drugim pojedincem B, C itd. „, Devereux, 1990; 192). No, identitet osobe A je vremenska kategorija i kao takva podložna promjenama. Sasvim je nešto drugo biti Hrvat, Srbin ili Jugoslaven u 'Titovo vrijeme' ili u vremenu etnonacionalizma, demokratskih promjena i rata devedesetih. Opet, promjene su već uslijedile nakon rata, pa su ovi nacionalni identiteti u ozračju eurointegracijskih procesa zadobili i neke drugačije konotacije u odnosu na prethodno razdoblje. Pa čak i neki slučajni susreti, kako primjećuje A. *Maalouf*, mogu bitno utjecati na našu identitetsku autopercepciju i to ilustrira ovako: „Zamislimo slučaj jednog Srbina i jedne Muslimanke koji su se upoznali prije dvadeset

godina u nekoj kavani u Sarajevu, zaljubili se i zatim vjenčali. Nikada više neće na isti način shvaćati svoj identitet kao neki par koji je potpuno srpski ili potpuno muslimanski: njihovo viđenje vjere, kao i domovine, neće više biti isto“ (Maalouf, 2002; 17). Vremenska i socioprostorna dimenzija identiteta upućuje na pitanje, što je u identitetu relativno trajno a što se mijenja? I dalje, kakav je nacionalni identitet kompatibilan sa poslijeratnom i eurointegracijskom zbiljom? Pitanje ima posebnu težinu u slučaju Hrvata i Srba, kako u Hrvatskoj tako i šire u regiji. Rezultati empirijskog istraživanja će pokazati mijene u samoj percepciji vlastitog nacionalnog identiteta, te njegovu (ne)promjenjivost. Što se tiče nacionalnog identiteta u 'novim okolnostima', sve poželjniji će biti uključujući nacionalni identitet koji smjera na multikulturalnost, toleranciju prema različitostima i međunacionalnu i međudržavnu suradnju, kako na prostoru bivše jugoslavenske države, tako i šire, u europskim i svjetskim razmjerima.

Identitet se definira u odnosu na Drugoga. Ali, što je posebno važno za razumijevanje socijalne interakcije i komunikacije između pripadnika različitih nacionalnosti, identitet se 'rađa' upravo u interakciji. Ili kako o tome pišu *P. Berger* i *Th. Luckman*: „Najvažnije iskustvo drugih zbiva se u situaciji lice-u-lice, koja je prototipski slučaj društvene interakcije. Svi drugi slučajevi su njezine izvedenice“ (Berger, Luckman, 1992: 48). U socijalnoj konstrukciji identiteta, to se prije svega odnosi na primarnu socijalizaciju u kojoj se stječu prva znanja i iskustva o tome tko smo 'mi' a tko su 'drugi'. Tu se prenose mnoge predrasude, stereotipi a u turbulentnijim vremenima i stigme o 'njima'. Zatim slijede spoznaje o 'nama' i 'drugima', koje svoj izvor imaju u sekundarnoj socijalizaciji. Školski programi, mediji, sveučilište i druge institucije oblikuju individualne i kolektivne identitete, pa se tako posebna pažnja posvećuje nacionalnom identitetu. U komunikaciji između različitih aktera često nastaju nesporazumi. Jedan od važnijih razloga je u različitoj interpretaciji korištenih simbola. Nastaje problem koji je *W. I. Thomas* interpretirao u okviru onoga što je isti autor afirmirao kao *definiciju situacije*. On o tome kaže: „Ako ljudi definiraju situacije kao stvarne, one će biti stvarne u svojim konzekvencijama“ (W. I. Thomas u: Ritzer, 1997: 193). Kako li je tek teško sporazumijevanje među pripadnicima različitih kolektiviteta, posebno onih nacionalnih a tek kako izgleda komunikacija između nedavno zaraćenih nacija ili barem znatnog dijela njihovih pripadnika, kao što je slučaj kod Hrvata i Srba?

3. Socijalizam, etnonacionalizam i sjećanje

Promjene u društvu, posebno one koje zadiru i mijenjaju temeljnu strukturu društva, povezane su najčešće sa promjenama kolektivnih i individualnih identiteta. Sve ono što je u jednom vremenu bila prednost, resurs za uključivanje pa i uspon u društvu, u nekom drugom, prevratničkom vremenu, postaje teret ili čak noćna mora, sve do opasnosti po samu egzistenciju aktera. Devedesete godine dvadesetog stoljeća, sa tranzicijom iz jednog poretka (socijalizam) u drugi (kapitalizam), uz disoluciju i krvavi raspad države (slučaj Jugoslavija), pravi su primjer za navedeno. Ili kako primjećuje sociolog *T. Kuljić*, sa promjenama vrijednosnog sustava neka dotadašnja sjećanja postaju nevažna a druga, koja su bila potisnuta, zauzimaju središnje mjesto. Indikativan je primjer članstva u Partiji i sve u vezi toga, koje je do devedesetih bilo važno mjesto sjećanja, da bi nakon toga, na važnosti dobilo sjećanje na sve ono što je Partija napadala ili negirala (Kuljić, 2006). Događa se na javnoj sceni velika konverzija, mnoštvo članova dotadašnjeg SKJ/SKH 'odriče' se svoje dotadašnje partijske pripadnosti, uz retuširanje biografija i bijeg u nova kolektivna utočišta, Crkvu i Naciju. Na operaciji brisanja pamćenja građana hrvatskog društva poradio je u značajnoj mjeri vladajući establishment i bez njegove kvazi/ideologijske i operativno političke angažiranosti ovakvi sociopsihološki manevri ne bi bili mogući. Ili, kako je to primjetio *P. Connerton*, brisanje sjećanja znakovito je za totalitarne (može se dodati i za autoritarne) režime, a „... osobito ekstreman slučaj takva uzajamnog djelovanja pojavljuje se kad se državni aparat navodi da građane ustrajno lišava njihova pamćenja“ (Connerton, 2004; 23). Socijalizam je prokazan kao 'pakao', što je u populističkoj maniri uz korištenje teologijskih termina, trebalo slikovito približiti čitavu ovu operaciju najširim masama. Ruše se partizanski spomenici, a socijalizam se u tim interpretacijama odvaja od antifašizma i prikazuje kao totalitarizam, sličan ili istovjetan onome 'crne boje' (nacizam, ustaštvo i sl.).

Kako to ističe *T. Kuljić*, nastaje zajednica nelagodnog sjećanja. I argumentira to ovako: „Masovno prećutkivanje komunističke prošlosti kod današnjih antikomunista može se nazvati zajednicom koja ne potiskuje krivicu, pa čak ni toliko ni stid, koliko nelagodu. Nije to zajednica okrivljenih niti postuđenih, nego zajednica onih koji osećaju nelagodu kod sećanja na prošlost koja svedoči protiv njihove doslednosti“ (Kuljić, 2006; 298). Posebno je u stranu gurnut *K. Marks*, do tada za mnoge neupitan autoritet. Već navedeni autor, *T. Kuljić*, zapaža da se Marks ne citira ali se njegova mnoga gledišta i dalje koriste u analizi društva (Kuljić, 2006). U jednoj drugoj knjizi (*Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije*

krajem xx veka, o. a.), on će to nazvati 'epistemološkom katastrofom' (Kuljić, 2002). Bilo je potrebno mobilizirati aktere na drugačijoj paradigmi, onoj etnonacionalnoj, koja je, barem na prostorima bivše jugoslavenske države, jedina mogla zamijeniti socijalizam kao podloga za masovnu političku mobilizaciju. Iako je socijalizam i sve u vezi s tim poretkom, izrazito stigmatiziran, na javnoj sceni dolazi do masovnog konvertitstva, u kojem članovi Partije 'brišu' iz pamćenja vlastitu prošlost i prihvaćaju novu, etnonacionalnu paradigmu. Dogodilo se to i u krugovima partijskih ideologa, ali i šire, u društvenim znanostima, uglavnom do tada utemeljenima na marksističkoj paradigmi.

Za etnonacionalnu interpretaciju prošlosti, kao i građenje nacionalnog identiteta u sadašnjosti i njegovu projekciju u budućnosti, važna je pa i presudna sekundarna socijalizacija. Školski sustav prije svih, a u novije vrijeme mediji, od tiskanih do elektronskih, imaju u tom procesu stalne gradnje identiteta, značajnu ulogu. U svom radu o udžbenicima prije 1914. g. i jugoslavenskom ujedinjenju o tome *Ch. Jelavich* piše: „ Za razvitak nacionalizma, organizacija odgojnoga sustava bila je, dakako, prvorazredno važna ... isticanje nacionalizma nije prouzrokovalo probleme u razmjerno homogenim nacionalnim područjima, ali je izazivalo sukobe, na primjer, u banskoj Hrvatskoj, u kojoj je živjela otprilike četvrtina srpskog pučanstva. Sadržaj udžbenika izazivao je slične teškoće. Čista nacionalna poruka mogla se prenositi u školama na etnički srodnim područjima, ali u područjima gdje živi pomiješano, etnički raznoliko pučanstvo, učenici su, razumije se, imali potrebu doznati nešto o svojim bližnjima, sugrađanima druge narodnosti“ (Jelavich, 1992; 73). Socijalistički udžbenici u sferi društvenog, naglašeno su bili afirmativni u odnosu na ulogu KPJ/SKJ, Tita kao općenarodnog lidera, partizanske ofenzive, socijalizam i federativno uređenje države. Antifašizam je bio neupitna vrijednost, a kritičke opservacije partizanske borbe, koje su kasnije u pravoj erupciji izbile na javnu scenu, bile su zabranjene. Poražene snage iz Drugog svjetskog rata (ustaše, četnici, belogardejci, balisti i drugi), izrazito su stigmatizirani, a partizanski zločini bili su tabu tema, skoro do kraja socijalizma a posebno do kraja Titova života. Stoga, nakon ratnih sukoba devedesetih, autori udžbenika bi trebali izbjeći binarni model interpretacije povijesne i aktualne zbilje, kao i na multivrijednosnoj paradigmi izrazito vrijednosno svrstavanje po principu 'Mi'-'Oni'.

4. Rat, nacionalna pripadnost i sjećanje: rezultati empirijskog istraživanja 2008 (Česi, Mađari, Slovaci, Srbi)¹

U proljeće i jesen 2008. g. na prostorima Zapadne Slavonije, Istočne Slavonije, grada Zagreba te Dalmacije i Gorske Hrvatske, provedena je anketa na populaciji od 1086 ispitanika². Ispitanici su za potrebe istraživanja razvrstani u slijedeće varijable: *nacionalna pripadnost* (Česi, Mađari, Slovaci, Srbi na bivšim ratnim prostorima, Srbi izvan bivših ratnih prostora), *regionalna pripadnost* (Zapadna Slavonija, Istočna Slavonija, Dalmacija i Gorska Hrvatska, Zagreb), *spol* (muški, ženski), *dob* (18-40, 41-60, 61 i više g.), *školska sprema* (bez osnovne, osnovna, više od osnovne). U istraživanju je korišten anketni upitnik sastavljen od 40 pitanja zatvorenog tipa. U ovom radu obrađujemo navedene varijable u relaciji sa pitanjima značajnim za našu temu. Dobiveni odgovori obrađeni su na računalo odgovarajućim programom a statistička značajnost razlika u odgovorima ispitanika testirana je χ^2 testom.. Cilj je rada, provjera pretpostavljenih razlika u odgovorima ispitanika s obzirom na testirane varijable.

Jesu li ispitanici (*Česi, Slovaci, Mađari, Srbi*) imali problema zbog svoje nacionalnosti prije rata i u kojim sve segmentima su to akteri osjetili? Kakva je regionalna distribucija odgovora?

¹ Anketiranje je provedeno u slijedećim naseljima: *Katići, Ogulin, Zagreb, Vrbovsko, Vučinići, Petrovići, Moravice, Karlovac, Rijeka, Carevići, Nikšići, Dokmanovići, Radoševići, Tominovac, Bjeliševac, Komarovci, Kaptol, Požega, Končanica, Prekopakra, Slav. Brod, Daruvarski Brestovac, Daruvar, Pleternica, Jakšić, Poljane, Grubišno Polje, Kutjevo, Kusunje, Donji Bogičevci, Španovica, Medari, Poljane, Dragalić, Kraguj, Dragović, Đevrske, Kistanje, Ivoševci, Lug, Vardarac, Bilje, Kopačevo, Beli Manastir, Zmajevac, Kneževi Vinogradi, Laslovo, Suza, Kotlina, Desinić, Jelisavac, Markovac, Rijeka, Osijek, Našice, Našička Breznica, Crikvenica, Ilok.*

Tablica 1 Nacionalna pripadnost i problemi zbog nacionalne pripadnosti prije rata³

<i>Nacionalna pripadnost</i>	nisam imao problema	osjetio sam da je moj jezik ugrožen	moja je nacionalnost bila ugrožena	imao sam problema pri zapošljavanju	<i>Ukupno</i>
Česi	172 86,4 %	21 10,6 %	4 2,0 %	2 1,0 %	199 21,2 %
Mađari	172 91,0 %	10 5,3 %	1 0,5 %	6 3,2 %	189 20,1 %
Slovaci	142 89,9 %	10 6,3 %	2 1,3 %	4 2,5 %	158 16,8 %
Srbi -bivši ratni prostori	193 91,0 %	5 2,4 %	10 4,7 %	4 1,9 %	212 22,6 %
Srbi-izvan bivših ratnih prostora	153 84,5 %	5 2,8 %	13 7,2 %	5 2,8 %	181 19,3 %
<i>Ukupno</i>	832 88,6 %	56 6,0 %	30 3,2 %	21 2,2 %	939 100,0 %

$$\chi^2 = 32\,581$$

$$df = 12$$

$$\text{značajnost (significance)} = 0.001$$

$$p < 0.05$$

Tablica 2 Regionalna pripadnost i problemi zbog nacionalne pripadnosti prije rata

<i>Regionalna pripadnost</i>	nisam imao problema	osjetio sam da je moj jezik ugrožen	moja je nacionalnost bila ugrožena	imao sam problema pri zapošljavanju	<i>Ukupno</i>
Zagreb	128 83,7 %	10 6,5 %	9 5,9 %	6 3,9 %	153 16,3 %
Istočna Slavonija	248 90,5 %	19 6,9 %	2 0,7 %	5 1,8 %	274 29,2 %
Zapadna Slavonija	300 91,5 %	19 5,8 %	5 1,5 %	4 1,2 %	328 34,9 %
Dalmacija i Gorska Hrvatska	156 84,8 %	8 4,3 %	14 7,6 %	6 3,3 %	184 19,6 %
<i>Ukupno</i>	832 88,6 %	56 6,0 %	30 3,2 %	21 2,2 %	939 100,0 %

$$\chi^2 = 29\,764$$

$$df = 9$$

$$\text{značajnost (significance)} = 0.000$$

$$p < 0.05$$

³ Pitanje u anketi je glasil: *Ako ste imali problema prije rata zbog Vaše nacionalne pripadnosti, navedite za Vas najveći problem!*

U poslijeratnom razdoblju, nakon reintegracije državnog teritorija i postupnog stabiliziranja društva na demokratskoj paradigmi, uslijedili su povratci ratnih migranata, najprije Hrvata a onda i Srba. Razlika u povratku pripadnika ovih dviju nacionalnih zajednica, s brojčano manjim povratkom Srba, utemeljena je u ratnoj/strukturalnoj poziciji znatnog dijela pripadnika ovih zajednica, institucionalnim i normativnim definicijama tih procesa i događaja, te sociopsihološkom ambijentu kako na makrorazini (državne i ostale institucije, mediji i sl.), tako i u lokalnom mikrosocijalnom ambijentu (naselja u kojima ljudi sada obitavaju ili su nekada živjeli). Temeljno pitanje, koje se posebno u međudnosu Hrvata i Srba, nameće jeste: je li moguća socijalna rekonstrukcija multietničkih lokalnih zajednica? Hoće li nakon ratnih sukoba Hrvati i Srbi živjeti u naseljima čija će primarna socijalna struktura (susjedstvo, prijateljstvo, kumstvo, generacijske zajednice, bračne veze) biti prožeta multietničkim poveznicama ili će to biti dvije odvojene zajednice? Je li moguć suživot Hrvata i Srba nakon rata, posebno tamo gdje je rat bio najbrutalniji, a razaranja, ubojstva civila i paljevine najteže? Na kraju, kako izići na kraj s prošlošću, da parafraziramo *K. Rotha*, koji zapaža da narodi na Balkanu, posebno mada ne isključivo oni iz pravoslavnoga religijskoga i kulturnoga kruga, imaju specifičan odnos prema prošlosti, sa naglaskom za što dužim pamćenjem i čuvanjem uspomena (Roth, 2000). Problem je u stalnim mijenama koje unose zabunu kod stanovništva. Neke događaje i ličnosti potrebno je zaboraviti, ‘prebrisati’ u svojoj memoriji, a nekih drugih se treba sjećati. No to je podložno promjenama, pa negativci ‘preko noći’ postaju pozitivci i obrnuto. U ‘etničkim vremenima’ (Kecmanović, 2001), posebno je prisutna asimetričnost u viđenju sebe i drugoga a “... ogleda se u pripisivanju pozitivnih crta ili normalnosti svojoj grupi, a negativnih i nenormalnih drugoj grupi” (Kuljić, 2006; 288). Sjećanja na prijeratni suživot kod onih srednje dobi i starijih, te novija sjećanja na ratna događanja devedesetih, utječu presudno na oblikovanje nacionalnog identiteta, perspektivu međunacionalne koegzistencije između Hrvata i Srba i njihove odnose u lokalnim zajednicama nakon rata. Pritom će se, kako to uočava *T. Kuljić*, događati sukob između službene politike sjećanja i individualnih sjećanja na prošle događaje (Kuljić, 2006). To će i nakon završetka rata biti ‘utezi’ u javnoj sferi, otežavajuće okolnosti koje opterećuju aktere, izazivajući nezadovoljstva i sukobe oko ‘bolje’ prošlosti.

Pored mnogih ratnih razloga, kolektivnih i osobnih iskustava, iskustvo prijeratnog suživota pripadnika ovih dviju nacija ima značajnu ulogu u ukupnom mozaiku onoga što čini socijalni kapital lokalne zajednice. Što ispitanici (*Česi, Slovaci, Srbi, Mađari*), misle o prijeratnom suživotu skoro dvadeset godina poslije? Ima li razlike između dva poduzorka Srba u istraživanju (*Srbi-bivši ratni prostori, Srbi-izvan bivših ratnih prostora*), te kako su

odgovori distribuirani po regijama u kojima je anketiranje provedeno (*Zagreb, Istočna Slavonija, Zapadna Slavonija, Dalmacija i Gorska Hrvatska*)? Velika većina ispitanika iz svih anketiranih nacionalnomanjinskih zajednica navodi kako prije rata nije imala problema uzrokovanih nacionalnom pripadnošću. Jugoslavenski, a onda i hrvatski politički sustav u razdoblju socijalizma, na paradigmi ‘riješenog nacionalnog pitanja’, ‘ravnopravnosti svih naroda i narodnosti’, a pod patronatom Partije i Tita, na kolektivnoj razini omogućio je koegzistenciju različitih nacija i nacionalnih manjina (u tadašnjoj terminologiji: narodnosti). Pitanja ljudskih i građanskih prava, kako su normirani u tradiciji demokratskih političkih poredaka, nisu imala ‘pravo građanstva’. I pored tih strukturalnih ograničenja i autoritarnog političkog ambijenta, ispitanici u svom sjećanju svoju nacionalnu poziciju i sve što je iz toga u društvu generirano, u tom vremenu, smatraju zadovoljavajućim. Pored nepostojanja većih strukturalnih problema u polju nacionalnog, ovakvim odgovorima pridonosi i iskustvo razvijenog suživota sa pripadnicima drugih nacija, posebno u slučaju Hrvata i Srba. Izdvajanje ovih dviju nacija svoje metodološko uporište ima u činjenici da je između velikog ili barem znatnog dijela njihovih pripadnika devedesetih došlo do ratnog sukoba u čijim temeljima je srpski osvajački rat i pokušaj otcjepljenja dijelova hrvatskog državnog teritorija (tzv. SAO Krajina). *Prema regijama*, nema većih razlika i veliki udio ispitanika u svim regijama ističu da nisu imali problema zbog svoje nacionalnosti prije rata. Nekoliko postotaka ispitanih iz svih regija ističu kako su prije rata imali problem zbog jezika u prijeratnom razdoblju. Ugroženost vlastite nacionalne pripadnosti osjetili su nešto više nego u drugim regijama, stanovnici *Zagreba* i *Dalmacije*, a u tim regijama su u malom postotku, nacionalnomanjinski pripadnici imali problema u zapošljavanju.

Koliko je ispitanicima nacionalnost bila važna prije rata i je li se tu nešto promijenilo nakon ratnih sukoba devedesetih? Ako je došlo do promjene, koji su tome razlozi?

Tablica 3 Regionalna pripadnost i ocjena važnosti nacionalne pripadnosti prije rata i danas⁴

<i>Regionalna pripadnost</i>	ne sjećam se onoga prije rata	nije mi bila važna	bila mi je jednako važna	bila mi je manje važna	bila mi je više važna	<i>Ukupno</i>
Zagreb	28 15,9 %	44 25,0 %	78 44,3 %	24 13,6 %	2 1,1 %	176 16,2 %
Istočna Slavonija	65 18,5 %	34 9,7 %	230 65,5 %	19 5,4 %	3 0,9 %	351 32,4 %
Zapadna Slavonija	33 9,5 %	72 20,7 %	209 60,1 %	33 9,5 %	1 0,3 %	348 32,1 %
Dalmacija i Gorska Hrvatska	30 14,4 %	59 28,2 %	93 44,5 %	24 11,5 %	3 1,4 %	209 19,3 %
<i>Ukupno</i>	156 14,4 %	209 19,3 %	610 56,3 %	100 9,2 %	9 0,8 %	1084 100,0 %

$$\chi^2 = 67\,672$$

$$df = 12$$

značajnost (significance) = 0.000
p < 0.05

Tablica 4 Regionalna pripadnost i najvažniji razlog promjene važnosti nacionalnosti nakon rata⁵

<i>Regionalna pripadnost</i>	rat u bivšoj državi	utjecaj televizije	promjena ponašanja rođaka i prijatelja	promjena ponašanja susjeda druge nacionalnosti	danas je važnije isticati nacionalnu pripadnost	<i>Ukupno</i>
Zagreb	30 49,2 %	11 18,0 %	7 11,5 %	7 11,5 %	6 9,8 %	61 23,9 %
Istočna Slavonija	12 33,3 %	1 2,8 %	3 8,3 %	9 25,0 %	11 30,6 %	36 14,1 %
Zapadna Slavonija	40 45,5 %	9 10,2 %	4 4,5 %	18 20,5 %	17 19,3 %	88 34,5 %
Dalmacija i Gorska Hrvatska	31 44,3 %	10 14,3 %	2 2,9 %	22 31,4 %	5 7,1 %	70 27,5 %
<i>Ukupno</i>	113 44,3 %	31 12,2 %	16 6,3 %	56 22,0 %	39 15,3 %	255 100,0 %

$$\chi^2 = 27\,591$$

$$df = 12$$

značajnost (significance) = 0.006
p < 0.05

⁴ Pitanje u anketi je glasilo: *Je li Vam Vaša nacionalnost prije ovoga rata bila jednako važna kao danas?*

⁵ Pitanje u anketi je glasilo: *Ako Vam je danas nacionalnost važnija nego prije rata, koji je najvažniji razlog za tu promjenu?*

Iako je u socijalizmu više naglašavana 'klasna paradigma' kao temeljni sociopolitički obrazac izgradnje društva, nacionalno opredjeljenje je egzistiralo, možda samo donekle prigušeno i manje favorizirano. Snaga etnonacionalizma u slučaju obje Jugoslavije pokazala se vrlo moćnom, a etnički oblik nacije u kojem se ista shvaća kao proširena porodica a njezini pripadnici kao ljudi iste loze (Smith, 1998), pokazala se nadmoćnom svim oblicima građanskog ili internacionalnog identiteta (troplemenski narod, jugoslavenstvo, južnoslavenstvo i sl.). Kako ističu *D. Sekulić*, *G. Massey* i *R. Hodson*: "Bivša Jugoslavija je primjer slučaja u kojemu integrativni procesi stvaranja državnog identiteta nisu uspjeli. Brojne osnove potrebne za integrativne procese u Jugoslaviji su postojale, ali su se pokazale nedostatnim u srazu s gospodarskim slabljenjem i oživljenim nacionalističkim snagama" (Sekulić, Massey, Hodson, 2004; 176). Iako su u 'drugoj' Jugoslaviji školski sustav, mediji te drugi oblici sekundarne socijalizacije i javne komunikacije, promovirali multinacionalnu paradigmu (u službenoj verziji 'bratstvo i jedinstvo'), a Partija nadzirala i kontrolirala aktere u toj provedbi, jugoslavenstvo kao specifična varijanta građanskog identiteta u socijalizmu, nije jače zaživjelo. Nosioći moći u samoj partijskoj nomenklaturi nisu taj oblik identiteta jako favorizirali, jer bi to bilo u suprotnosti sa temeljnim načelima na kojima su te snage došle na vlast 1945. g., a to je ravnopravnost i priznanje nacija i nacionalnog pitanja.

Iako je se jugoslavenstvu u različitim razdobljima socijalizma drugačije pristupalo, Partija nije nikada upotrebila jaču moć i represiju da bi do kraja favorizirala jugoslavenstvo. Stoga je i u socijalizmu nacionalni princip bio i poželjan/moguć princip političkog organiziranja, što pokazuje federativni koncept države kao i značajni politički pokreti i sukobi oko nacije i nacionalnog ('hrvatsko proljeće' kao paradigmatički primjer). Nacionalni identitet nije u socijalizmu mogao doći do punog izražaja, ali je uvijek bio 'tu negdje', i na njemu su se gradile kako socijalističke tako i populističke naracije o 'nama' i 'njima', te o perspektivama republika i države u cjelini. Raspadom socijalističkog poretka devedesetih, nacionalni identitet je postao dominantan u odnosu na ostale kolektivne identitete, što je omogućilo masovnu etnopolitičku mobilizaciju stanovništva za različite ciljeve. To je bilo moguće uslijed percepcije i doživljaja nacionalnog identiteta u njegovoj etničkoj varijanti, tako karakterističnog za jugoistočnu Europu. O tome *D. Sekulić* piše na slijedeći način: "Nacionalni identitet ima za nacionalista isti status kao religioznost za religioznoga. Ako niste razvili nacionalni identitet, moralno ste inferiorni i moralno iskvareni. Onako kako religiozna osoba sumnja u moralnost nereligioznih ljudi, tako dobar nacionalist sumnja u osnovni moral onih koji nisu razvili svoju nacionalnu svijest" (Sekulić, 2003; 143).

Nacionalna pripadnost je za većinu ispitanika prije rata bila važna. Dio njih, osobe mlađe dobi, ne sjećaju se dovoljno 'onoga prije rata'. Kako pokazuju rezultati anketnog ispitivanja, ispitanicima ovih nekoliko nacionalnih manjina, nacionalnost je važna u kontinuitetu, kako prije rata tako i u poslijeratnom razdoblju. Takvih je najviše, ukupno preko polovice anketiranih. Nacionalna pripadnost je u Hrvatskoj kao i u svim nasljednicama bivše Jugoslavije za većinu stanovnika najvažnije subidentitetsko obilježje. Referentni okvir iz kojega proizlazi ovakva snažna identifikacija je etnički oblik nacije. Pritom, znakovito je da su stanovnici *Slavonije*, kako Istočne tako i Zapadne, nešto stabilniji u poimanju i življenju nacionalnog u odnosu na Zagreb i Dalmaciju. Razloge treba tražiti u urbanosti i modernosti a to su više obilježja karakteristična za Dalmaciju, te naročito grad Zagreb. Oni, kojima je nacionalnost danas važnija nego prije rata, postavljeno je pitanje koji je tome glavni razlog? Većina ispitanika ističe *rat* i njegove posljedice kao glavni razlog u percepciji značaja nacionalne pripadnosti i njezine veće važnosti u pojedinčevom svijetu u ovom vremenu nasuprot prijeratnom razdoblju. Slijedi odgovor koji upućuje na snagu i sugestibilnost *susjedstva* kao primarne socijalne skupine, što je konformistički odgovor aktera na susjedski pritisak. Kao odgovor sa značajnim udjelom u ukupnom rezultatu još se ističe onaj o tome kako je *danas važnije isticati nacionalnu pripadnost*. Znakovito je da su ispitanici iz *Istočne Slavonije* više od drugih naveli posljednji odgovor kao razlog drugačijeg tretmana i vrednovanja nacionalnog. U još uvijek dosta podijeljenom Vukovaru, Hrvati i Srbi svoju legitimaciju u javnom životu stječu i održavaju upravo korištenjem nacionalne pripadnosti u svakodnevnim događanjima, što otežava stvaranje 'društva' u tom gradu.

Kako ispitanici ocjenjuju međunacionalne odnose u vrijeme anketiranja u svojim naseljima i županiji? Koliko nacionalna i regionalna pripadnost utječu na distribuciju odgovora ispitanika?

Tablica 5 Nacionalna pripadnost i ocjena međunacionalnih odnosa u naseljima i županiji ispitanika danas⁶

<i>Nacionalna pripadnost</i>	živimo u slozi i suradnji	živimo ravnodušno jedni pored drugih	ne volimo se se ali se podnosimo	dogadaju se povremeni sukobi	živimo u sukobima i mržnji	<i>Ukupno</i>
Česi	132 59,5 %	58 26,1 %	9 4,1 %	22 9,9 %	1 0,5 %	222 20,5 %
Mađari	104 46,0 %	94 41,6 %	10 4,4 %	18 8,0 %	0 0,0 %	226 20,9 %
Slovaci	104 50,5 %	81 39,3 %	13 6,3 %	7 3,4 %	1 0,5 %	206 19,1 %
Srbi -bivši ratni prostori	47 21,7 %	97 44,7 %	46 21,2 %	24 11,1 %	3 1,4 %	217 20,1 %
Srbi-izvan bivših ratnih prostora	44 21,0 %	87 41,4 %	66 31,4 %	11 5,2 %	2 1,0 %	210 19,4 %
<i>Ukupno</i>	431 39,9 %	417 38,6 %	144 13,3 %	82 7,6 %	7 0,6 %	1081 100,0 %

$$\chi^2 = 190\,560$$

$$df = 16$$

$$\text{značajnost (significance)} = 0.000$$

$$p < 0.05$$

Tablica 6 Regionalna pripadnost i ocjena međunacionalnih odnosa u naseljima i županiji ispitanika danas

<i>Regionalna pripadnost</i>	živimo u slozi i suradnji	živimo ravnodušno jedni pored drugih	ne volimo se se ali se podnosimo	dogadaju se povremeni sukobi	živimo u sukobima i mržnji	<i>Ukupno</i>
Zagreb	56 32,4 %	68 39,3 %	33 19,1 %	14 8,1 %	2 1,2 %	173 16,0 %
Istočna Slavonija	165 47,0 %	142 40,5 %	21 6,0 %	22 6,3 %	1 0,3 %	351 32,5 %
Zapadna Slavonija	156 44,8 %	127 36,5 %	34 9,8 %	30 8,6 %	1 0,3 %	348 32,2 %
Dalmacija i Gorska Hrvatska	54 25,8 %	80 38,3 %	56 26,8 %	16 7,7 %	3 1,4 %	209 19,3 %
<i>Ukupno</i>	431 39,9 %	417 38,6 %	144 13,3 %	82 7,6 %	7 0,6 %	1081 100,0 %

$$\chi^2 = 75\,858$$

$$df = 12$$

$$\text{značajnost (significance)} = 0.000$$

$$p < 0.05$$

⁶ Pitanje u anketi je glasilo: *Kako ocjenjujete međunacionalne odnose u svom naselju i županiji danas?*

Rat je, pored ostalih traumatičnih i destruktivnih radnji, posebno težak udarac nanio mreži primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama. Prijeratna međunacionalna prijateljstva, susjedstva, kumstva, vršnjačke skupine pa ponegdje i bračne veze na relaciji Hrvati-Srbi, doživjeli su veliku destrukciju. Promatrajući povijesnu dimenziju hrvatsko-srpskih odnosa, uočavaju se smjene s jedne strane dužih razdoblja mira i suradnje, ali i često krvavih i tragičnih prekida s druge. I nakon Drugog svjetskog rata, te posebno izrazitih nacionalističkih pokreta (ustaštvo, četništvo), Hrvati i Srbi su djelovali na zajedničkoj paradigmi, onoj iz arsenala socijalističke ideologije, sa međunacionalnom suradnjom kao važnim elementom. Pritom je presudna bila antifašistička tradicija i Titova karizma, uz, u prvo poratno vrijeme totalitarnu, a kasnije autoritarnu kulturu obnašanja vlasti i odnosa prema stanovnicima društva/države. Kako pokazuju neka istraživanja (Babić, 2010), velika većina kako Srba tako i Hrvata, afirmativno ocjenjuju suživot Hrvata i Srba prije rata⁷. To bi mogao, uz ostale posložene uvjete (makropolitčki aspekt prije svih), biti važan segment obnove suživota, svojevrsni socijalni kapital neophodan za rekonstrukciju mreže primarnih socijalnih veza u polju međunacionalnih odnosa između Hrvata i Srba.

Ipak, i pored svega nabrojanoga, što uključuje izrazitu destrukciju primarnih socijalnih veza na relaciji Hrvati-Srbi, ostale su očuvane neke od tih veza, a akteri su se pritom izlagali često i ne maloj opasnosti. Nije bilo lako u ratu štititi prijatelje i susjede 'one druge', 'neprijateljske' nacionalnosti (hrvatske ili srpske). A upravo se to događalo. Potvrđuju to empirijska istraživanja provedena u *Zapadnoj Slavoniji, Istočnoj Slavoniji, Baniji i Dalmaciji*. Rezultati provedenog empirijskog istraživanja potvrđuju prethodne tvrdnje. Tako, na pitanje, kako su se susjedi one druge nacionalnosti (Hrvati ili Srbi) ponašali prema vama u ratu, ukupno više od 10 % ispitanika ističe: *štitili su me!* (Babić, 2010; 165). Odgovori na isto pitanje kod prijatelja su još afirmativniji, pa tako više od 15 % ispitanika navodi da su ih prijatelji druge nacionalnosti, štitili. Zašto su ovo važni nalazi? Svakako ne zbog toga da bilo što umanje, strahote rata i destrukciju koja je pritom učinjena, kao ni krivnju i odgovornost pojedinih aktera (koja se ne može ravnomjerno rasporediti!). Ovi nalazi pokazuju koliko je otporna mreža primarnih socijalnih odnosa, koja se, uz kooperaciju i konflikte stvara desetljećima i stoljećima. Čak ni ratni sukobi ne mogu ovakva socijalne obrasce destruirati u potpunosti ali im mogu zadati, što je i učinjeno, teške 'udarce', od kojih će oporavak trajati

⁷ U empirijskom istraživanju (anketa), provedenom 2004/2005 g. na prostoru Banije, Zapadne Slavonije, Dalmacije i Istočne Slavonije, na pitanja, kako ocjenjuju prijeratni suživot Hrvata i Srba, oko 70 % ispitanika navode afirmativne teze: *živjeli su u slozi i živjeli su u miru i uvažavanju*. Tek zanemarivo mali broj i udio ispitanika, nešto preko 2 %, navelo je u odgovorima izrazito negativne ocjene tih odnosa: *živjeli su u netrpeljivosti, živjeli su u stalnim sukobima i mržnji*.

desetljećima. A i nakon mogućeg i poželjnog oporavka, sjećanje na te traume biti će stalna rezerva međunacionalnih odnosa, pogodna za aktiviranje i instrumentalizaciju u nekim budućim, sličnim vremenima (ukoliko se dogode, a povijest pokazuje da su ljudi iz nje malo toga naučili!). Ono što je ostalo u polju primarnih socijalnih odnosa, može u poslijeratnom razdoblju funkcionirati kao socijalni kapital i nukleus regeneracije tih odnosa na nekoj drugoj paradigmi ('prekogranična suradnja', 'regionalne veze', 'eurointegracijski procesi' i sl.).

Što pokazuju rezultati empirijskog istraživanja, provedenog 2008. g.? I pored ratne zaostavštine, koja zauzima značajne segmente kolektivnog imaginarija i još će dosta dugo poticati/opterećivati aktere na prostoru bivše jugoslavenske države, najveći dio ispitanika na ovo pitanje odgovara: *živimo u slozi i suradnji* (skoro 40 %). Pritom je evidentno da postoji u ovom odgovoru velika razlika između obje populacije *Srba* i ostalih nacionalnomanjinskih pripadnika. Dok je kod *Čeha*, *Slovaka* i *Mađara* oko polovice ispitanika tako odgovorilo, tek svaki peti anketirani u srpskoj populaciji dijeli takve stavove. Odgovori su očekivani i ova razlika se objašnjava ratnim ulogama, poslijeratnom pozicijom i stigmatizacijom *Srba* u Hrvatskoj. U naseljima na bivšim ratnim prostorima promijenjena je etnička struktura, a posebno i mnogo više, pozicija aktera u lokalnim zajednicama. Pobuna dijela srpske populacije u Hrvatskoj sa ciljem osporavanja suvereniteta Hrvatske na prostorima pobune, sve do otcjepljenja tih krajeva, rezultirala je protjerivanjem nesrpskog stanovništva (uglavnom etnički Hrvati). To je, uz ionako rastući hrvatski etnonacionalizam, (u čijem su imaginariju *Srbi* konstantno i neupitno 'remetilački faktor'), dovelo do stigmatizacije *Srba* i takve generalizacije koja se nije trudila praviti razliku među *Srbima*, definirajući ih kao 'iste'. Sve je samo pojačano nakon vojno-redarstvenih operacija 'Bljesak' i 'Oluja' 1995. g., kada se pored legitimnog inkorporiranja okupiranih teritorija u ustavnopravni poredak Hrvatske, dogodila teška devastacija prostora sa spaljenim i opljačkanim kućama. Otuda i nakon rata teškoće u komunikaciji i socijalnoj interakciji između *Hrvata* i *Srba* povratnika, što se reflektira na odgovore u kojima je, za razliku od drugih nacionalnih manjina, sloga i suradnja sa drugima u lokalnim zajednicama znatno manje prisutna.

Prema regijama, ovakav tip odgovora koji uključuje veći stupanj međunacionalne komunikacije i njezinu izrazitiju kvalitativnu dimenziju, prisutniji je u *Zapadnoj* i *Istočnoj Slavoniji*, dok je takav socijalni obrazac manje izražen u *Zagrebu* te *Dalmaciji* i *Gorskoj Hrvatskoj*. Još dva odgovora su izrazitije zastupljena: *živimo ravnodušno jedni pored drugih* i *ne volimo se, ali se podnosimo*. Ravnodušnost prema susjedima ukazuje da kod dijela populacije postoji trpeljivost ali ne i empatija za 'one druge'. S obzirom na traumatična ratna iskustva, znatan udio ovakvih odgovora indicira na sociopsihološki ambijent u kojemu se

akteri ne žele previše opterećivati nacionalno drugima, a mir i svoje aktivnosti pretpostavljaju međunacionalnoj komunikaciji. Ima i izravnijih odgovora, u kojima su emocije uključene, a to su oni ispitanici koji podnošenje drugih povezuju sa negativnim emocijama prema njima. Ustavni poredak i njegovo poštivanje, ovdje su dominantni, a oni drugi nisu baš poželjni za komunikaciju, iako ih u okviru demokratskog poretka treba znati podnositi. Oba dva odgovora najzastupljenija su kod obje populacije ispitanika Srba. Ratni razlozi su uvelike uzrokovali ovakve stavove, a upravo ovi odgovori pokazuju koliko je opterećenja prisutno u procesu socijalne rekonstrukcije lokalnih zajednica i vraćanja njihove multinacionalne dimenzije, posebno one hrvatsko-srpske. *Prema regijama*, krajnji stavovi sa negativnim emocijama prema drugima (*ne volimo se, ali se podnosimo*), najviše su prisutni u *Dalmaciji*, a zatim u *Zagrebu*. I dok je za Dalmaciju karakteristično traumatično ratno naslijeđe (granatiranje Šibenika, Zadra, etnički incidenti nakon završetka rata uglavnom nad povratnicima srpske nacionalnosti), Zagreb se i u ovim odgovorima prepoznaje kao veliki grad u kojemu postoje problemi otuđenja i manje intenzivne komunikacije od one u manjim mjestima.

5. Umjesto zaključka: za kakvu kulturu sjećanja?

Strukturalne promjene devedesetih godina dvadesetog stoljeća označile su u vrijednosnoj sferi odmak od utopijske vizije budućnosti i povratak u 'bolju' prošlost, afirmacijom različitih oblika sjećanja. Iako je na političkoj sceni inauguriran novi, demokratski poredak, kolektivni imaginarij stanovništva bio je (pre)zasićen prošlošću i reaktiviranom 'borbom' ustaša i partizana, a tu negdje su bili četnici i drugi iz razdoblja Drugog svjetskog rata. Otkud ovaj povratak u prošlost i kolektivna, a onda i individualna potreba za sjećanjem? Urušavanje socijalističkog poretka u Istočnoj Europi, otvaranje do tada potisnutih i zabranjenih tema, anomija izazvana nestajanjem uporišta za grupe i pojedince, generirali su sjećanja na prošle događaje. Uglavnom su u reaktiviranom sjećanju bile prisutne dvije tematske cjeline: reinterpretacija Drugog svjetskog rata i prevrednovanje socijalističkog poretka i titoističkog razdoblja. U prvom slučaju, umjesto do tada veličanih partizana i njihove borbe, iz ropotarnice prošlosti izvučeni su saveznici nacizma (u Hrvatskoj, ustaše i domobrani), pretvoreni u nacionalni žrtvoslovni mit. Bleiburg je postao mjesto novog hodočašća i nacionalne identifikacije. Istovremeno, partizani se od oslobodilačke vojske u tim

interpretacijama pretvaraju u zatiratelje hrvatske slobode. Esencijalistička interpretacija 'pati' od vremenskog prijenosa institucija, događaja i ličnosti u njihovom nepromjenjivom obličju. Otuda neopravdana i vrlo redukcionistička identifikacija partizanske vojske iz Drugog svjetskog rata i JNA devedesetih, što je uz tešku stigmatizaciju poslužilo kao 'alibi' za rušenje nekoliko tisuća partizanskih spomenika.

Za nacionalni identitet sjećanje je vrlo značajno. Rezultati empirijskog istraživanja pokazuju da su sjećanja aktera na prijeratni suživot različitih nacionalnosti u Hrvatskoj, još uvijek živa i prisutna. Velika većina ispitanika afirmativnim odgovorima potkrepljuje pretpostavke istraživača o razvijenom suživotu u prijeratnom razdoblju. Od *regija* u istraživanju, *Zapadna i Istočna Slavonija* još više od Zagreba i Dalmacije, baštine tradiciju suživota, iako regionalne razlike nisu velike. Više od polovice ispitanika ističe u svojim odgovorima da im je nacionalnost bila jednako važna prije rata i u vremenu anketiranja (2008. g.). Ovakvi odgovori govore u prilog razumijevanju nacionalnog identiteta kao nečeg trajnog i konstatnog. Ima više onih ispitanika kojima je nacionalnost danas važnija nego prije rata, dok je dosta odgovora u kojima se saznaje da nacionalnost petini ispitanika prije rata nije bila važna. Ovi odgovori idu u prilog onim interpretacijama koje naglašavaju situacioni aspekt nacionalnog identiteta i njegovu mijenu u prostoru i vremenu. Što se tiče međunacionalnih odnosa u poslijeratnom razdoblju, najviše je onih koji odgovaraju: *živimo u slozi i suradnji* (blizu 40 %). Uočena je pritom velika razlika između obje populacije *Srba* i ostalih nacionalnomanjinskih pripadnika. Tako je u populaciji *Čeha, Slovaka* i *Mađara* oko polovice ispitanika dalo navedeni odgovor, dok tek svaki peti ispitanik u srpskoj populaciji dijeli takve stavove. Odgovori su očekivani, a razlika proizlazi iz ratnih uloga, te poslijeratnog statusa *Srba* u Hrvatskoj, izrazito opterećenog ratnim zbivanjima. *Prema regijama*, odgovori koji pokazuju postojanje suživota u lokalnim zajednicama u kojima ispitanici žive i djeluju, nešto su više prisutni kod populacije u *Zapadnoj i Istočnoj Slavoniji*, dok je takav socijalni obrazac manje izražen u *Zagrebu* te *Dalmaciji* i *Gorskoj Hrvatskoj*.

I na kraju, kakva *kultura sjećanja* je potrebna Hrvatskoj? Potrebno je prevrednovanje prošlosti i afirmacija vrijednosnog sustava u kojemu će ljudska prava, prava kolektiva ali i pojedinaca biti vrijednost iznad svih. Posebno je važan kritički odnos prema prošlim događajima, naročito onima iz Drugog svjetskog rata i ovog posljednjeg, ratnog sukoba iz devedesetih. Zašto baš ta dva događaja? Zato što su u *komunikacijskom sjećanju*, to još uvijek 'žive' rane, ali i pogodan resurs za instrumentalizaciju u političke svrhe i mobilizaciju stanovništva za različite, često i manipulativne ciljeve. U sferi nacije i nacionalnog, takvo prevrednovanje će ići vrlo teško, što različiti procesi poslije rata najbolje pokazuju. Etnički

oblik nacije, sa percepcijom nacionalne zajednice kao zajednice 'rođenja i krvi', posebno je nepogodan za navedenu a potrebnu kritičku obječciju. Stoga, još veća pažnja treba biti usmjerena na sekundarnu socijalizaciju i *kulturalno pamćenje*. Školski sustav, pravosuđe, mediji i drugi segmenti institucionalnog ustroja hrvatskog društva i agensi sekundarne socijalizacije, trebaju biti tako organizirani i programski posloženi da mogu kritički opservirati i interpretirati, složena, često vrlo turbulentna i po posljedicama destruktivna i teška povijesna razdoblja. Pritom, etnička isključivost, netolerancija i etnocentrizam trebaju biti zamijenjeni multinacionalnom paradigmom, tolerancijom i uključivanjem svih aktera u društvo, bez obzira na njihova (sub)identitetska obilježja, od rodnih, dobnih, vjerskih, klasnih i nacionalnih.

LITERATURA

Knjige i časopisi

- BABIĆ, Dragutin (2010). *Etnonacionalizam i rat u Hrvatskoj: teorijski aspekti i istraživanje međunacionalnih odnosa u lokalnim zajednicama*. Zagreb: Plejada.
- BERGER L. Peter, LUCKMAN Thomas (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
- CONNERTON, Paul (2004). *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- DEVEREUX, Georges (1990). *Komplementaristička etnopsihoanaliza*. Zagreb: August Cesarec.
- SEKULIĆ, Duško, MASSEY, Garth, HODSON, Randy (2004). "Tko su bili Jugoslaveni? Propali izvori zajedničkog identiteta u bivšoj Jugoslaviji" u: *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracije*/Duško Sekulić ... et. al. Zagreb: Naklada jesenski i Turk.
- JELAVICH, Charles (1992). *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*. Zagreb: Globus Nakladni zavod, Školska knjiga.
- KECMANOVIĆ, Dušan (2001). *Etnička vremena*. Beograd: Biblioteka xx vek: Čigoja štampa: Knjižara Krug.
- KULJIĆ, Todor (2002). *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem xx veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- KULJIĆ, Todor (2006). *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
- MAALOUF, Amin (2002). *U ime identiteta: nasilje i potreba za pripadnošću*. Zagreb: Prometej.
- RITZER, George (1997). *Suvremena sociološkijska teorija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- ROTH, Klaus (2000). *Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Europi*. Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja štampa.
- SEKULIĆ, Duško (2003). "Građanski i etnički identitet: slučaj Hrvatske", *Politička misao*, Zagreb, sv. XL, br. 2, str. 140-166.
- SMITH, Anthony D. (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Čigoja štampa.

Sažetak

U radu se analizira uloga i funkcija sjećanja u konstrukciji primarnih socijalnih odnosa na razini lokalnih zajednica. U procesima velikih društvenih promjena, kakve su se događale devedesetih godina dvadesetog stoljeća (kolaps socijalizma, raspad države), aktivirano je sjećanje različitih aktera, koji u socijalizmu nisu imali pravo na sjećanje. Pored *kulturalnog sjećanja*, organiziranog i provedenog posredstvom institucija, važnu ulogu je dobilo i *komunikativno sjećanje*, prijenos onoga što je se dogodilo, usmenom komunikacijom unutar mreže primarnih socijalnih odnosa. U empirijskom istraživanju se analizira percepcija i sjećanje ispitanika na svoju nacionalnu pripadnost prije rata i promjene koje su se tih ratnih godina dogodile u polju odnosa aktera prema nacionalnom. Istraživanje je provedeno 2008. g., na prostoru nekoliko hrvatskih regija: *Zapadna Slavonija, Istočna Slavonija, Zagreb, Dalmacija i Gorska Hrvatska*. Istraživanjem su obuhvaćene slijedeće nacionalne manjine: *Česi, Slovaci, Srbi, Mađari*, a Srbi su podijeljeni na dva poduzorka, *Srbi na bivšim ratnim prostorima* i *Srbi izvan bivših ratnih prostora*. Istraživanje pokazuje da su sjećanja na prijeratni suživot, uglavnom afirmativna kod većine aktera ovoga istraživanja. Na kraju: za kakvu kulturu sjećanja? Hrvati, Srbi i ostali akteri u Hrvatskoj, pa i šire na prostoru bivše Jugoslavije, se nalaze u situaciji izgrađivanja demokratskih odnosa, tolerancije a svakako i kulture sjećanja. Različita viđenja prošlosti, posebno ove najnovije, blokiraju komunikaciju i stvaraju često nepremostive prepreke u suočavanju s teškim nasljeđem prošlosti. Pritom, od aktera nije moguće očekivati promjenu perspektive, već mnogo manje: prevrednovanje izrazito destruktivnih događaja i procesa iz vlastitog nacionalnog prostora. A i to će ići vrlo teško, sporo i traumatično.

Ključne riječi: *etnonacionalizam, rat, sjećanje, Hrvati, Srbi*

O autoru

DRAGUTIN BABIĆ je rođen 1958. g. u Pleternici. Osnovnu školu je pohađao u Frkljercima i Pleternici, gimnaziju u Požegi. Studij sociologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu završio je 1982. Na poslijediplomskom studiju Sociologija migracija obranio je 1997. magistarski rad *Socioekonomski aspekti zbrinjavanja izbjeglica i raseljenih osoba u Brodsko-posavskoj županiji*. Od 1982. do 1999. bio je zaposlen u Industrijsko-obrtničkoj školi Nova Gradiška, a od travnja 1999. radi u Institutu za migracije i narodnosti. Posebno se bavi ratnim migrantima i socijalnom interakcijom povratničkih i useljeničkih skupina. Područje njegovog istraživanja su lokalne zajednice Brodsko-posavske županije i suživot donedavno antagonističkih i zaraćenih etničkih skupina. U lipnju 2003. g. obranio je na Filozofskom fakultetu doktorsku disertaciju pod nazivom *(Re)konstrukcija ruralnih lokalnih zajednica nakon ratnih sukoba – primjer zapadnog dijela Brodsko-posavske županije*. Nakon doktorata nastavlja empirijsko istraživanje o suživotu Hrvata i Srba na bivšim ratnim prostorima i to na prostoru četiriju hrvatskih regija, *Zapadne Slavonije, Istočne Slavonije, Banije i Dalmacije*. Voditelj je znanstvenog projekta *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i eurointegracijski procesi*. Objavio je radove u časopisima *Revija za sociologiju, Sociologija sela, Migracijske i etničke teme, Revija za socijalnu politiku, Društvena istraživanja, Međunarodne studije, Zlatna dolina*, knjige *Otoci – ostati ili otići, Otoci dviju generacija* u koautorstvu s Ivanom Lajićem i Sonjom Podgorelec te autorske knjige *Suživot Hrvata i Srba u Slavoniji* (Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb; 2008.) i *Etnonacionalizam i rat u Hrvatskoj* (Plejada, Zagreb; 2010.). Sudjelovao je na više skupova, domaćih i međunarodnih, te nastupao i objavljivao u medijima. Za knjigu *Suživot Hrvata i Srba u Slavoniji*, dobio je godišnju *državnu nagradu za znanost* u kategoriji *značajno znanstveno dostignuće* za 2008. g.